

Марко Недић

ВАРИЈАЦИЈЕ НА ТЕМУ

ТРАЈНО И ЕФЕМЕРНО У ФИЛОЗОФИЈИ И КЊИЖЕВНОСТИ

У овом тексту реч „ефемерно” замењена је речју „пролазно”, пошто друга реч садржи у себи и значење прве, а за обрнуто се не може у потпуности тврдити. Тиме се акценат помера са једног значења, оног које има реч „ефемерно”, која обележава нешто краткотрајно или тренутно, чак и нешто мање вредно, на друго значење, на „пролазно”, које је, иако звучи парадоксално, трајније и шире од првог, и које даје много више могућности за закључивање општије природе. Управо захваљујући замени првог термина другим, у ово разматрање равноправно се укључује и тема пролазности као једна од великих тема књижевности и филозофије.

Однос и појава „трајног” и „ефемерног”, односно „пролазног” у филозофији и књижевности пружа, дакле, више могућних приступа и значења, самим тим што се ниједна од тих речи не може свести на само једно од њих. На првом месту је онај приступ и значење који се односе на њихов општији смисао. У том контексту „трајно” и „пролазно” доживљавају се као особине иманентне самом животу и постојању и један од важних услова свих њихових појава, које имају своје трајање, почетак и крај, а тиме и трајност и неминовну пролазност, али и траг о своме постојању. Међусобно деловање „трајног” и „пролазног” и повремено приближавање њиховог значења истовремено, је и један од важнијих разлога сталних промена у животу и свету.

Оно, међутим, што је трајно у једној сфери и из једне перспективе посматрања, не мора бити трајно у другој. Напротив, понекад може постати пролазно само ако се мало помери тачка посматрања, а пого-

тово ако се она помери радикално. У тим оквирима могућно је наглашавати својства појединачно посматраних појава и процеса, са усмеравањем погледа на њихове специфичности. Пролазност се зато може идентификовати као особина појединачног постојања, трајност као могућна особина општијег плана постојања. Пролазност је својство појединачног живота, трајност – живота уопште. То такође значи да је тему трајног и пролазног могућно и потребно посматрати из посебних, понекад и различитих перспектива – научне, филозофске, у њеним оквирима првенствено гносеолошке и аксиолошке, затим социолошке, културолошке, колективне, националне, субјективне, уметничке, књижевне, у њој у првом реду вредносне, али и есејистичке и критичке, на крају егзистенцијалне и прагматичне, као и многих других. Већ тиме се значења „трајног” и „пролазног” показују као одишта сложена, вишезначна и готово неисцрпна.

Ови појмови, дакле, могу се проблематизовати из различитих разлога, зависно од основне мотивације која покреће разговор о њима и општег духовног, интелектуалног, па и друштвеног контекста у којем се процењују. Непосредни мотив, као и функција коју треба да оствари теоријска или есејистичка тематизација ових речи и појава које оне означавају такође има знатан удео у тумачењу њиховог смисла. Исто тако је важно који систем вредновања и која временска и просторна перспектива се узимају као оквирне за процењивање неке појаве, неког остварења, и за одређивање њихових својстава и вредности, да би се на основу тога могло говорити о њиховом трајном или пролазном карактеру. Што је шири временски оквир посматрања, што је шири садржински, чињенички и релацијски контекст на који се позива тумачење, то је мања могућност погрешних закључака о значају, вредностима и својствима одређених појава и њиховог трајања у времену, јер је селекцију унутар система, затим аналогију са осталим сличним појавама само по себи извршило време, односно дубљи појединачни или општи увиди у појаве.

Посебно је значајно при посматрању и процењивању значења „трајног” и „пролазног” избећи диктат или утицај непосредног егзистенцијалног или идеолошког и политичког тренутка и њихових пролазних вредносних категорија, које се, зависно од духа времена, од његовог доминантног интелектуалног, идеолошког, етичког, емотивног или стваралачког сензибилитета, од нових знања, теорија, технолошких могућности, неминовно мењају. Дистанца од непосредног времена, од његових пролазних знакова и привремене иконографије омогућава објективнији, шири, потпунији увид у вредносни систем појава, личности, научних или уметничких доприноса, и тачније закључке о њиховом трајном или тренутном значењу за област или ди-

сциплину у оквиру које се процењују. За општија разматрања суштинског односа „трајног” и „пролазног” и њиховог релативизованог значења, може послужити следећи реторички парадокс исказан у облику афоризма, који је истовремено и тачан и сам по себи противуречан. Он гласи: *Све је пролазно, само је пролазности трајна*. Поред тога што може послужити за евентуално семантичко и филозофско тумачење, овај исказ хераклитовске природе истовремено указује на међусобну условљеност оба појма и на изворну релативност њиховог значења као на њихово суштинско унутрашње својство.

Поред трајног значења које су имале и које у историјској перспективи и даље имају многе појаве такозваног дугог трајања, од народа и језика, њихове уметности, писма, књижевности, историје, науке, градова, споменика, до религије, фолклора и културе уопште, које су вредносно одређене самим својим трајањем, искуство историје посебно потврђује неминовност пролазности и, у новим и измењеним друштвеним, политичким и животним околностима, неминовност смене одређених вредности и значења, које су у једном времену и под одређеним условима изгледале трајне, да би временом изгубиле такво својство и престале таквим бити. Не треба посебно помињати нестанак великих светских цивилизација и култура, великих царстава и империја, од персијског, римског и византијског до османског, руског или аустријског, нестанак држава, династија, посебно народа и њихових језика. Хазарски синдром надвија се стога над судбином многих малих народа данашњег и будућег времена, као што се надвијао над судбином многих малих народа и у прошлости.

Изузимајући историјске токове који су негативно утицали на век трајања појединих појава и процеса, данашња глобализација, на пример, као светски процес у времену постмодерне, односно постпостмодерне или деконструкције, захвата не само науку у целини, историју, информације и комуникације, економију, језике и културе, него и саму уметност, која је по дефиницији најиндивидуалнија област испољавања човековог духа и стваралачких потреба. Глобализација света и знања и човекових потреба стога, ако се буде ширила некритички и стихијно, или програмирано и дириговано од стране моћних нација, поред многих привремених позитивних, понекад и трајнијих доприноса, којима ће се побољшати услови и начин живота обичних људи, у једном тренутку може веома негативно утицати на опстанак националних култура и језика и свега онога што они подразумевају, а самим тим, у дужем временском току, и на опстанак појединих народа у свету и њихове културе и уметности. Спољашње одлике стварности данас, захваљујући брзом развоју науке и информационих технологија, нарочито интернета (те „дигиталне галаксије”, како се популарно

каже), много су другачије у односу на одлике познате пре пола века, а поготово у односу на оне у ранијем времену. Основно питање које тражи оптималан одговор у данашњем времену униформисања и глобализације јесте: како да се мали народи и самосвојне културе без превеликог ризика по свој национални, језички и културни идентитет прилагоде новом стању и новим врстама потреба и изазова које оно намеће, и како да се не изгубе у мору униформности које прети да их једног дана „све потопа”, како би рекао највећи српски романтичарски песник.

Иако би „ефемерно”, односно „пролазно” морало имати најмање приступа у научну сферу, у којој се истраживања и закључци изводе на основу проверљивих чињеница и узрока и предвидљивих последица, изгледа да се оно и ту, као и у књижевности, углавном у оној са посебном наменом, с времена на време сасвим оправдано може наћи, и то не само зато што се претходна научна открића новим испитивањима и изумима оповргавају или у потпуности негирају, већ зато што се у одређеном степену изнутра превазилазе и што сама по себи застаревају. Посматране у том контексту, Дарвинова теорија о пореклу човека или Ајнштајнова теорија релативитета, на пример, теорије које су пре сто година сматране недодирљивим, епохалним и крајњим достигнућем науке и човекових научних и интелектуалних моћи у објашњењу функционисања света и појединих његових међусобно условљених релација, данас су на разумљивој провери. И њима и многим другим научним теоријама у различитим научним областима прети објективна опасност од превредновања, чак и од негације, односно од објективног престанка трајања у неком будућем времену.

Овом приликом неопходно је засебно поље тумачења појмова „трајног” и „ефемерног”, то јест „пролазног”, усмерити на примену њиховог значења у оквиру уметности и књижевности, у сферу онога што је својим суштинским делом плод субјективне, дакле индивидуалне стваралачке потребе, имагинације и интуиције, односно естетских, конструктивних и других ауторских способности, критеријума и принципа, и чији су смисао и његова могућна трајност због тога подложни посебним облицима вредносног и критичког проверавања. Ако је пролазност живота и свих његових вредности и облика постојања један од често тематизованих предмета филозофије, религије, науке уопште, свакодневног живота, она је истовремено и једна од честих тема уметности у целини, а у њеном оквиру у првом реду књижевности. Али и у границама уметности, односно књижевности, могућно је, понекад и неопходно, поједина остварења посматрати из различитих перспектива и у различитим контекстима, да би се добила потпунија слика о њиховом књижевном значењу и стварним естетским и уметничким донетима, а тиме и о степену њихове трајности у времену.

У том контексту посматрана, тема пролазности појављује се у књижевности као једна од њених великих тема од самих почетака писмености, па и раније, све до данашњих дана. У неким књижевним периодима она је била фреквентнија, у неким је уступала место другим темама, али никада није у потпуности нестајала из књижевних дела. Не треба се посебно присећати великих спева светске књижевности, какви су *Илијада*, *Одисеја* и *Енејада*, пре њих сетити се *Епа о Гилгамешу* и египатске *Књиже мртвих*, затим *Библије* (нарочито *Књиже йройовједникове*), затим грчке и римске лирике, средњовековне, барокне и романтичарске поезије, и других књижевних дела из даље и ближе прошлости, у којима је, између осталог, тематизована пролазност као неминовност и усуд сваког појединачног живота, па видети да је та тема подједнако заокупљала људе ранијих времена, као што их, нешто другачијим разлозима мотивисана, заокупља и данас. Она је најтешње повезана са доживљајем смрти, страхом од престанка живота, такође великом књижевном и уметничком темом свих времена, и са спознајом неминовно трагичног положаја човека у свету, у друштву и у времену. Та тема, односно увиђање неминовности пролазности не само појединачног живота него и непосредних животних вредности и различитих облика њиховог испољавања, као константа је с разлогом наглашавана и у модерној књижевности, у којој се трагични положај човека у стварности подразумева као иманентна чињеница постојања и сваког појединачног живота.

Промена, нестајање, замена једних облика живота и функционирања другим облицима, промена емоција, морала, промена културних образаца и мењање духа времена, промена идеологија, нестанак породица, престанак илузија, наде, љубави, пријатељстава, правде, слободе, измена индивидуалних ставова различите природе, од етичких и емотивних до политичких и поетичких, на крају, престанак веровања у нешто значајно, наизглед трајно и непроменљиво, а у суштини само у себи подложно промени, као и други облици посебног или колективног односа према различитим видовима постојања и манифестовања човековог појединачног и заједничког живота и стварности у којој живи, одувек су се појављивали као важне и незаобилазне, најчешће и као кључне, трајне и опсесивне теме књижевног обликовања. Сви такви књижевни садржаји подразумевају претходну промену, ремећење, негацију, па и престанак ранијег стања, односа и вредности. Самим тим што су такви садржаји били део појединачног животног, емотивног или интелектуалног искуства, они су постајали и део прошлости, а тиме истовремено и једна од основних инспирација уметничког и књижевног стварања. Притом су највећи простор у књижевним делима заузимали они садржаји живота и они ауторски ставови у

којима су проблематизоване претходне животне вредности, које су на тај начин, у прожимању са новим облицима и доживљајима стварности, омогућавале убедљиву и непосредну песничку, наративну или драмску транспозицију изабраних књижевних предмета. Истовремено, зависно из које перспективе је посматрана, већина тих појмова и сложених, врло често и противуречних релација међу њима задржавала је у књижевним делима управо атрибуте трајности, непромењивости и великог значаја који су имали и у индивидуалном и у колективном животу, због чега су и постали стални садржаји књижевности.

Прошлост, сећање на прошлост, као трајна инспирације уметности, потреба за језичком, емотивном, мисаоном и догађајном и чињеничком реконструкцијом детињства и младости, златног доба живота, у којем је појединачно постојање било неоптерећено мишљу о смрти и страхом од ње, у којем је у човеку непрестано обнављана спонтана нада у будући живот и у бескрајно време које му предстоји, наметали су и одређене предмете и теме читавој књижевности у свим временима и у свим књижевним епохама. Отуда толико важних и незаобилазних књижевних дела посвећених детињству, младости, младалачкој љубави и другим облицима потврђивања човекове личности. Таква остварења говоре не само о трајању и значењу таквог времена у некадашњем појединачном животу већ посредно и о њиховом престанку и непостојању у времену стварања књижевних и уметничких дела на сличне теме. Од Вијоновог песничког завештања и питања у познатој балади о негдашњим госпама које се рефренски понавља: „Mais ou sont les neiges d'antan?” („Где су лањски снегови?”), па, на пример, преко Његошевих стихова из *Луче микроkozма*:

Наше жизни прољеће је кратко,
знојно љето за њиме сљедује,
смутна јесен и ледена зима.

до уздаха Милете Јакшића: „Ствари које су прошле, где су оне?” из песме „Ствари које су прошле”, оно што је нестало, што је једно време оптимално трајало, што је с разлогом или без њега прешло у део прошлости и сећања, и за чим се најчешће оправдано жали, са песничким симболима као што су сан, снег, ружа, зора, годишња доба, река, младост, телесна лепота и многи други, не само зато што је имало значење неприкосновене вредности у непосредном животу лирског или наративног субјекта, већ и самим тим, заправо искључиво самим тим што је опевано у књижевности, што је пренето у други вид постојања, прерастало је у део заједничког трајног духовног и уметничког искуства и одговарајућег система у којем је створено. На тај начин оно што је пролазно постајало је трајно јер је, прелазећи у сферу језика и књи-

жевности, у причу, знање и искуство, добијало други, трајнији облик појављивања и другачији онтолошки статус. Тиме је и сама књижевност, као и друге области човековог духовног и стваралачког самопојављивања, прелазила у трајну вредност живота, културе, појединачног и колективног постојања и идентитета.

С друге стране, многи други облици и појаве живота, историје, културе, науке, јавног и друштвеног живота, сама структура живота, структура света, ритмично понављање одређених појава и потреба и у колективном и у појединачном животу, ако су били императивни делови трајног колективног искуства или важни, незаобилазни садржаји свести појединаца, део њихове прошлости, сећања и знања, саме структуре њихове личности, самим тим што су претходно објективно и примарно представљали битне особине и вредности живота уопште, услов његовог функционисања и његов архетип, такође су постајали, некада свесно и програмски, често и несвесно, важни и сами по себи подразумевани предмети уметности и књижевности.

Цела прича о трајности и пролазности тиме се враћа у оквире и значења одређеног времена и простора и њиховог система вредности и иманентних животних потреба, у којима су управо појединачне вредности и потребе много одређеније и условљеније формиране него што би то њихови издвојени примери подразумевали. На тај начин су и појединачни живот и појединачно искуство прелазили у општи, у заједнички живот, јер су примарно били условљени њиме. И обрнуто, књижевност је као духовна делатност непосредно условљена појединачним искуством и појединачном визијом живота и свих важних односа у њему, а они су, с друге стране, најнепосредније били повезани са трајним и стабилним животним структурама, потребама и вредностима. Књижевност је тим непрестаним преплитањем и прожимањем општег и појединачног, стабилног и привременог, стварног и субјективног, трајног и пролазног добијала неке од својих најважнијих садржаја и велики разлог свога настанка.

Иво Андрић не завршава случајно готово сва поглавља свог најпознатијег романа симболичним реченицама о трајности и вечности моста. За њега је, међутим, сам живот „несхватљиво чудо, јер се непрестано троши и осипа, а ипак траје и стоји чврсто 'као на Дрини ћуприја'”. Пролазно и трајно, иако посматрани у одређеним временским оквирима, у тим исказима толико су међусобно условљени, да им је природно место у истим реченицама. Милош Црњански у *Ламенју над Београдом* такође спаја пролазност појединачног живота и трајност града, симбола општег и националног трајања:

Јан Мајен и мој Срем,
Париз, моји мртви другови, трешње у Кини,

привиђају ми се још, док овде ћутим, бдим, и мрем,
и лежим, хладан, као на пепелу клада.
Само, то више и нисмо ми, живот, а ни звезде,
него нека чудовишта, полипи, делфини,
што се тумбају преко нас и плове, и језде,
и урличу: 'Прах, пепео, смрт је то.'
А вичу и руско 'ничево' –
и шпанско 'нада'.

*Ти, међуштим, растеш, уз зорњачу јасну,
са Авалом љавом, у даљини, као брег.
Ти шрејериши, и кад овде звезде гасну,
и шоиши, ко Сунце, и лед суза, и лањски снег.
У Теби нема бесмисла, ни смрти.
Ти сјајиши као ископан стари мач.
У теби све васкрсне, и заигра, па се врти,
и понавља, као дан и дејини њи љач.
А кад ми се глас, и очи, и дах, ујокоје,
Ти ћеш ме, знам, узети на крило своје.*

Он тим двама строфама, и целом поемом, између осталог казује да пролазно и трајно једно без другог не могу постојати, и да се једно и друго непрестано прожимају. Тако ни Данило Киш на закључним страницама свог *Пешчаника*, после реченице да је „све што надживи смрт” „доказ људске величине и Јахвине милости”, не понавља случајно чувени стих: *Non omnis moriar!* – („Не умире све моје!”, односно „Нећу умрети сав!”) из једне од Хорацијевих ода. После тог исказа он наводи аутентично писмо свога оца, који је уморен у Аушвицу, и од његових бележака, мисли и речи обликује роман и у њему трајно чува његов нестали лик и његову особену визију живота.

На тај начин, симболично надживевши смрт, књижевност је, захваљујући естетски обликованом језику и књижевној форми, оно што је пролазно, што је у једном времену било живо и што је као такво нестало, легитимно претворила у трајно. Тако је било у досадашњем искуству културе и тако ће вероватно бити „док је света и века”. Јер у границама света и века, и у границама језика, културе и појединачног и колективног живота, може се истовремено спајати и раздвајати трајно и пролазно, а да тиме ниједан од та два појма не изгуби свој основни смисао. И у том спајању и раздвајању проналазиће се симболична и стварна нит водиља човековог чулног и емотивног живота, његовог мишљења и постојања, његовог трајања и стварања. „Трајно” и „пролазно” тако ће и у стварном животу и у животу уметности и књижевности сачувати своје природно значење.